

Особливості руйнівного характеру розширеного відтворення корупції

Корупція — це діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, яка спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг¹. Розвиток корупції в Україні набув такого поширення, що вона перетворилася на соціальну небезпеку для суспільства. Про поширеність цього явища свідчать соціологічні дослідження, які констатують: абсолютна більшість громадян (понад 80 %) вважають корупцію характерним для нашого суспільства явищем². Корупція поступово перетворюється з девіації суспільної поведінки на її норму. Найбільш типовими проявами корупції є підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, хабарництво за надання законних і незаконних благ і переваг, протекціонізм, тобто висунення працівників за принципами родинності, земляцтва, особистої відданості і дружніх стосунків з метою подальшого використання цих працівників у корисливих цілях³. Корупція — не випадкове явище, про що свідчить, наприклад, той факт, що боротьба з нею є складовою частиною діяльності не тільки окремих держав, а й усього міжнародного співтовариства. Проблемам корупції присвячений не один десяток міжнародних декларацій, угод, конвенцій, протоколів, ці проблеми майже щорічно обговорюються на міжнародних форумах і конференціях. Живучість корупції пояснюється тим, що її виникнення ініціюється деякими органічними соціальними суперечностями.

¹ Закон України «Про боротьбу з корупцією» // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 34. — Ст. 266.

² Див.: Голіна В. В., Гаращук В. М., Кальман О. Г. Оцінка повноважень місцевих державних органів у впровадженні заходів по профілактиці та боротьбі з корупцією (Остаточний звіт дослідження в межах програми «Проблеми економічного зростання: питання доброчесності»). — Х., 2000. — С. 3.

³ Див.: Про судову практику в справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 жовтня 1994 р. № 12 // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963—2000): У 2 т. / За заг. ред. В. Ф. Бойка. — К., 2000. — Т. 2. — С. 201.

Першою з них є суперечність між формальною рівністю всіх суб'єктів права та їх економічною, майновою чи соціальною нерівністю. Той, хто володіє більшою могутністю, прагнучиме за певних ситуацій реалізувати її в обхід правових настанов за допомогою корупції. Існує також суперечність між вимогами додержуватися законів і грошовими та іншими витратами в разі законослухняної поведінки. Невипадково в усьому світі існує проблема податків, їх прагнуть обійти навіть найвищі посадові особи (згадаємо справу одного з віце-президентів США), як правило, за допомогою корупції.

Стосовно людей певного соціального і психологічного складу виникає суперечність між статусом з його офіційними функціями, вимогами непідкупності, з одного боку, і корисливими прагненнями — з іншого. Спостереження свідчать про те, що представники тих соціальних прошарків, які більше всього страждають від хабарництва, схильні при переході у владні структури до корупції.

Наслідки корупції показують, що вона є надзвичайно небезпечною для суспільства формою злочинної діяльності. Невипадково при розгляді будь-якого аспекту реформ, що відбуваються в Україні, неминуче постає питання про гальмуючу і навіть руйнівну роль корупції.

При визначенні небезпечності корупції досить часто не враховується соціальний аспект цієї небезпечності. Наприклад, Пленум Верховного Суду України в постанові від 25 травня 1998 р. № 13 небезпечність корупції вбачав у тому, що вона «порушує нормальну діяльність держаних інституцій, дискредитує органи державної влади, місцевого самоврядування та їх апарат»¹. Наведена редакція мимоволі наводить на думку, що корупція небезпечна лише для державних інститутів, органів влади та їх апарату. Відомо річ, така небезпечність існує. Але все ж головна і глибинна небезпечність корупційних діянь полягає в тому, що вони деформують всю систему соціально-політичних відносин, починаючи від їх побутового аспекту і закінчуючи висотами державницької діяльності.

¹ Див.: Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією: Постанова Пленуму Верховного Суду від 25 травня 1998 р. № 13 // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000). — Т. 2 — С. 284.

Отже, головним, на наш погляд, в оцінці руйнівних наслідків корупції і в розробці шляхів її подолання є врахування соціального підходу в аналізі корупційної діяльності.

Прямі соціальні втрати від корупції, що фіксуються на основі правових актів, необхідні для визначення у правовій формі відповідальності і покарань за корупційні дії. Але все ж не вони, на нашу думку, є головною формою соціальних втрат. Такими втратами слід вважати деформацію соціальних відносин під впливом корупції. Оскільки йдеться про соціальні відносини як цілісне явище, то обов'язково слід урахувувати руйнівний вплив корупції на всі рівні цих відносин — загальносоціальний, соціальних груп і особистісний. Методологічною вимогою щодо оцінки соціальної руйнівності корупційного діяння є інтеграційне врахування того, як воно впливає на деформацію всіх рівнів суспільних відносин.

При цьому слід звернути увагу на те, що рівень соціальних втрат визначається не тільки «грандіозністю» окремих корупційних дій, а й тим, хто і наскільки масово страждає від них і як це позначається на стані суспільства в цілому або на його певних соціальних верствах. Візьмемо, наприклад, так звану «незначну» корупцію. Якщо це стосується лише окремих осіб або якихось груп, то вона призводить до соціальних втрат особистісного чи групового рівня. Коли ж йдеться про те, що «незначна» корупція стала атмосферою спілкування громадян і посадових осіб, то тут ми маємо соціальний рівень втрат. Причому руйнівний характер цих втрат більш фундаментальний, ніж, наприклад, при продажу загальнодержавного підприємства, оскільки тут мається на увазі викривлення соціальних відносин, в які включений основоположний суб'єкт влади — народ.

Це означає, що будь-яка корупція, навіть на перший погляд незначна, обов'язково деформує суспільні відносини і тому не повинна залишатися поза увагою державних і правоохоронних органів. Значне поширення закриття судами протоколів про корупційні дії за їх незначним характером є своєрідною «індульгенцією» незначних корупційних дій. Крім того, подібне ставлення до так званої «незначної» корупції здатне змінити атмосферу її сприйняття і тим самим ініціювати «захворювання» всієї системи суспільних відносин. Про актуальність цієї проблеми свідчить, наприклад, той факт, що в 1998 р. судами України із

6595 протоколів про корупційні дії дві третини закриті за мало-значністю¹. «Побутовий» підхід до таких корупційних дій створює підґрунтя до їх масового поширення, а тим самим для деформації суспільних відносин на соціальному рівні.

З огляду на те, що поняття корупції стосується представників влади, першими підпадають під її руйнівний вплив суспільні відносини, пов'язані з функціонуванням держави. Об'єктивно корупція виступає як соціальна сила, що руйнує державу. Ця руйнація має свою об'єктивну логіку і проходить такі етапи:

1) розкладання різних ланок державного апарату, нездатність їх реалізовувати політику держави;

2) фактичне переродження соціальної спрямованості державної діяльності — інтересів суспільства в інтереси кримінально-корупційних груп;

3) перетворення на практиці принципів демократії і правової держави на їх видимість;

4) корупційне розкладання народу як єдиного джерела влади в державі.

Перехід від одного етапу руйнації до наступного не відмінняє впливу особливостей попередніх, вони продовжують існувати. Тому характеристику кожного етапу можна розглядати також як і основні напрямки руйнації держави корупційними діями.

З наведених положень випливає, що своєчасно не зупинена корупція неминуче руйнує можливість виконання державою своїх функцій, і руйнація тоді розвивається по наростаючій — від розкладання якихось управлінських структур до корупційного розкладання народу і нездатності його бути реальним суб'єктом влади.

З точки зору найбільш фундаментальних соціальних викривлень внаслідок корупції центральне місце тут посідає проблема забезпечення прав людини, оскільки наявність, характер і реалізація цих прав визначають зміст і особливості соціальних відносин у суспільстві.

Руйнівний характер корупції стосовно прав людини проявляється насамперед у тому, що вона виключає певні соціальні

¹ Див.: Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Суд в Україні, боротьба з корупцією та організованою злочинністю і захист прав людини. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників / Керівники авт. кол. А. І. Комарова, В. В. Медведчук, В. А. Євдокимов та ін. — К., 1999. — Т. 12. — С. 291.

групи з сфери дії багатьох прав людини. Це фундаментальна проблема, пов'язана з корупцією, де б вона не проявляла себе. Так, за свідченням американських соціологів права, в США право переносить все більший клопіт із загального контролю за середовищем на контроль за соціальною могутністю, оскільки саме від неї вирішальною мірою починає залежати, де, як і коли впроваджуються в життя, застосовуються і тлумачаться правові норми¹. Зрозуміло, що одним з головних інструментів реалізації прагнень соціальної могутності, а відтак, обмеження інших соціальних суб'єктів є корисливий вплив на владу.

Виключення під впливом корупції певних соціальних груп із сфери дії деяких прав людини залежить, по-перше, від наявності корисливих і егоїстичних могутніх соціальних груп, що прагнуть використати свій потенціал за допомогою корупційних прийомів; по-друге, від того, наскільки держава і суспільство не тільки здатні обмежити їх прагнення, а й протистояти корупції взагалі.

Під впливом корупції, далі, відбуваються як фактичне обмеження прав людини, так і негативні зміни статусу особистості. Наприклад, при роздержавленні власності всім громадянам України юридично надавалася можливість здобути статус власника і були видані майнові сертифікати. Але їх дрібні володарі фактично були відштовхнуті корумпованою частиною посадових осіб, яка діяла разом з власниками «великих грошей», від участі в процесі приватизації і власниками не стали.

Механізм обмеження прав діє дуже просто: без зв'язків з корупціонерами реалізація прав або неможлива взагалі, або потребує таких витрат часу і життєвої енергії, що ця реалізація втрачає свою первісну значущість і відбиває бажання користуватися цим правом. Коли таким чином обмежується значна кількість прав, людина набуває маргінального статусу.

Однією з головних причин масової маргіналізації населення в Україні є не тільки суспільно-економічні зміни, а й зростаючий руйнівний вплив корупції на реалізацію прав людини.

Все це означає переродження соціального змісту всієї системи прав особистості, що неминуче веде до визрівання невдоволення і виникнення соціальних конфліктів. Про актуальність

¹ Див.: Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы / Ред. и вступ. статья Г. В. Осипова. — М., 1972. — С. 233.

проблеми захисту прав людини від наростаючої корупції свідчать, наприклад, пропозиції запровадити посаду уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у боротьбі з хабарництвом¹.

Корупція як корисливий злочин органічно пов'язана з розпорядженням, користуванням і володінням власністю. Проблема власності є основоположною з точки зору як руйнівного впливу корупції на суспільні відносини, так і матеріальних джерел її існування. Перевагам, що їх забезпечує власність, протистоїть тягар відповідальності, оскільки власність уже за своїм поняттям, як і кожна правова свобода, має бути обмеженою в інтересах інших. Це означає, що на неї повинні бути накладені певні соціальні обов'язки. Ці обов'язки і відповідальність за їх додержання залежать від характеру впливу тієї чи іншої форми власності на суспільне життя і господарську діяльність. Щодо державної власності корупція перетворює цю відповідальність у фікцію, оскільки вона для розпорядників державною власністю існує лише як відповідальність перед корумпованими управлінськими структурами та перед корисливими прагненнями керівників підприємств. Що стосується приватної власності, то корупція покладає на приватних власників тягар такого рівня, при якому користування власністю втрачає економічний і соціальний сенс.

Проблема власності як проблема сфери діяльності корупції посідає особливе місце ще й тому, що у суспільстві відбувається об'єктивний процес все більшого вростання власності в соціальні відносини. Це викликає необхідність законодавчого визначення змісту та меж власності і розширення державного контролю, з огляду на соціальну безпечність, за нею. Розширення ж державних повноважень у сфері власності тією чи іншою мірою веде до спроб надати цим повноваженням корумпованого характеру і розглядати їх розширення як розширення можливостей корупції.

Якщо розглядати корупцію не як одноразову конкретну халепу, а як руйнівний процес, що охоплює своїм впливом всі визначальні сфери суспільного життя, то корупція не просто існує і відтворюється в таких сферах, як діяльність державного

¹ Див.: Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі... → С. 304.

апарату, галузі прав людини і власності, вона має тенденцію, як свідчать розглянуті вище процеси, до свого розширеного відтворення.

Під розширеним відтворенням корупції ми розуміємо зростання сфер її застосування, збільшення кількості і обсягу корупційних дій, набуття корупцією все нових і небезпечних соціальних якостей. Розширене відтворення корупції означає також розширене відтворення її руйнівного впливу на стан суспільних відносин. Причому процес руйнації відбувається інтенсивніше, ніж зростає корупція, бо розкладені нею соціальні суб'єкти у свою чергу стають додатковим чинником руйнації суспільства, оскільки засвоюють її методи, а саму корупцію починають вважати необхідним елементом вирішення проблем.

Розширене відтворення корупції є надзвичайно складним соціальним феноменом. Це пояснюється тим, що воно виникає під впливом не тільки значної, а й різнотипної кількості чинників. Дія кожного з них має свої соціальні наслідки. За цими наслідками і рівнем їх поширеності можна виявити, які з чинників розширеного відтворення корупції є найбільш активними, відповідно до цього — які шляхи боротьби з нею повинні бути першочерговими, мати пріоритет.

Чинники розширеного відтворення корупції за джерелами їх походження і особливостями впливу можуть бути поділені на дві великі групи — систему соціальних чинників і чинники саморозвитку. Під соціальними чинниками розширеного відтворення корупції розуміються такі його рушійні сили, які обумовлені станом соціальних відносин, що впливають на можливості і характер корупційних дій. Вони породжуються, так би мовити, причинами зовнішніми. Чинники саморозвитку корупції є вираженням внутрішніх особливостей корупції як соціального явища і діють завжди незалежно від змін у соціальних відносинах, в яких діє корупція.

Слід підкреслити, що з обох типів саме соціальні чинники є джерелом розширеного відтворення корупції і надають йому сильний імпульс, хоча вплив кожного з типів не може протиставлятися один одному.

В найзагальнішій формі систему соціальних чинників розширеного відтворення корупції та їх впливу на це відтворення складають: досягнення критичного рівня розвитку корупції; за-

гострення суперечностей між зростаючими вимогами права і корупційними прагненнями використовувати владу; перетворення корупції на самостійну соціальну силу; розширення регуляторних повноважень держави в соціальній сфері та економіці.

Як наслідок впливу соціальних чинників, з'являються такі соціальні явища: втрата органами влади здатності швидко і соціально ефективно боротися з корупцією; набуття корупційними діями якісно нових рис, більш витонченого і соціально небезпечного характеру; розширення соціальної бази корупції і тих категорій посадових осіб, що охоплені нею; зростання потенційного поля корупційних дій та їх можливостей.

При характеристиці змісту і соціальних наслідків дії соціальних чинників особливо слід мати на увазі дві обставини. По-перше, вихідним моментом розширеного відтворення корупції є досягнення нею критичного рівня, тобто такого її поширення і характеру, при якому органи влади втратили здатність швидко і соціально ефективно боротися з корупцією. По-друге, вплив кожного чинника має діяльнісну природу і в своїй основі виступає як боротьба двох протилежних сил — корупції та соціальних інститутів, що захищають права людини, а також загальні інтереси суспільства і держави. Тому жодний, навіть найнегативніший наслідок не слід розглядати фаталістично, а просто необхідно активізувати в цьому протиборстві розмах і ефективність позитивних сил.

На відміну від соціальних чинників, що відображають взаємостосунки суспільства і корупції, чинники саморозвитку характеризують ті зміни у внутрішньокорупційних відносинах, які виступають умовою розширеного відтворення. До таких чинників належать: необхідність для «замовників» додаткових підтверджень у нових умовах права на корупційно одержані переваги; зрощування корупції з криміналітетом і переростання їх взаємної залежності в органічну взаємодію; прогресуюче зростання корисливих прагнень суб'єктів корупції і поширення їх на всі корупційні дії.

Наслідками дії основних чинників саморозвитку корупції є: розростання кількості корупційних послуг і збільшення їх вартості; зростання темпів розвитку корупції та корисливих наслідків для корупціонерів; збільшення корупційних «ставок» і руйнівних соціальних наслідків при їх забезпеченні.

Ці чинники в певній формі діють на будь-якому етапі розвитку корупції. Чинниками розширеного відтворення корупції вони стають тоді, коли під впливом соціальних чинників слабшають обмеження їх дії. Наприклад, корисливі прагнення корупціонерів існують завжди, але лише при досягненні критичного рівня розвитку корупції і перетворенні її на самостійну соціальну силу ці прагнення зростають на кожному витку корупційних дій. Особливо небезпечним і руйнівним за своїми соціальними наслідками є чинник зрощування корупції з криміналітетом і виникнення на цій основі їх органічної взаємодії. Практично немає жодного дослідження, присвяченого корупції в Україні, яке б в тій чи іншій формі не констатувало, що зрощування корупції і криміналітету є головною загрозою правам людини і нормальному функціонуванню держави як соціального інституту.

Існує така закономірність, що викривлення принципів функціонування державних органів, а відтак, і негаразди в соціальних відносинах неминуче створюють підґрунтя соціальних конфліктів¹. Зважаючи на це, розширене відтворення корупції з її руйнівними наслідками для суспільства є одночасно розширенням передумов для виникнення таких конфліктів. Багато з яких, якщо не більшість, соціальних суперечностей в сучасних умовах набувають конфліктного характеру внаслідок втручання у вирішення цих суперечностей корупції. Саме вона надає суперечностям такої гостроти, що це може ініціювати або загострювати соціальні конфлікти. Наприклад, проблема роздержавлення власності і формування плюралізму типів власності неминуче супроводжується соціальними суперечностями. Корупція ніби вирішує ці суперечності, а насправді заганяє їх вглиб і надає їм такої форми, що громадська думка починає вбачати вихід у гострих формах боротьби, які не завжди спираються на закони. Так, у суспільстві час від часу виникає соціальне напруження у зв'язку з чутками про перерозподіл уже приватизованої власності, що неминуче привело б до руйнівних соціальних наслідків. Відповідальність за таку можливість повністю несе корумпована частина владних посадових осіб: адже сама можливість перерозподілу може існувати лише у зв'язку з нелегітимністю приватизації, що здійснена руками корупціонерів.

¹ Див.: *Тацій В., Тодика Ю.* Функціонування державної влади в аспекті конфліктології // *Право України.* – 1997. – № 8. – С. 29.

Під впливом корупції виникає значна частина виборчих і політичних конфліктів. Масові виступи, застосування неконституційних засобів боротьби і навіть громадянська непокора — ось найбільш типові форми таких конфліктів. Виступ корумпованих прошарків проти президентської влади свідчить про те, що все наведене, на жаль, є дійсністю.

У зв'язку з корисливою природою корупції і тим, що вона є корисливим використанням саме державної влади, вона об'єктивно здатна породжувати соціальні конфлікти в галузях прав людини, власності, виборчій та політичній сферах. Систему таких конфліктів і форм їх прояву складають конфлікти в галузях прав людини, власності, виборчі та політичні конфлікти.

До перших належать: перехід від індивідуальних форм захисту соціально-економічних прав до масових виступів; виникнення конфліктів і зіткнень етнічного характеру; перетворення конфліктних форм на провідні форми боротьби громадських організацій за реалізацію прав людини.

До других: прагнення до перерозподілу власності; формування відвертої або прихованої непокори нелегітимним власникам і володарям; виникнення конфліктів між суб'єктами власності, розпорядження, володіння, користування; виникнення різних форм громадської непокори; вимоги за допомогою неконституційних засобів перегляду корумпованих рішень.

До третіх належать: виникнення конфліктів, що пов'язані з підтримкою різних гілок влади і боротьбою проти корупції в них; організовані виступи у межах конституційних норм як протест проти корумпованої влади.

Особливістю корупції як одного з провідних чинників у виникненні соціальних конфліктів є те, що, по-перше, нейтралізації цього чинника не можна досягти шляхом одноразових адміністративних заходів; вона вимагає істотних змін державного апарату і соціально-правових умов його діяльності; по-друге, конфліктні наслідки корупційної діяльності не можуть бути подолані лише апаратними засобами, соціальна злагода у цьому разі може бути досягнута співробітництвом усіх гілок влади на основі принципу законності як між собою, так і між громадськими соціальними інститутами.

Необхідність саме такого підходу впливає із наростання настроїв протесту проти корупції. Наприклад, у Харкові у червні 2001 р. відбулися збори громадян щодо проведення всеукраїнсько-

го альтернативного референдуму, матеріали по яких подані до харківського міськвиконкому з метою подальшої їх реєстрації Центральною виборчою комісією. На референдум, зокрема, пропонувалося внести таке питання: «Ви за внесення такої зміни до статті 107 Конституції України: «Перебування на державній службі осіб, що не підтвердили в установленому порядку законність виникнення своєї власності і доходів, не допускається»?¹. За цією пропозицією криється глибоке занепокоєння щодо можливостей корупційного одержання доходів і власності. Крім того, це свідчить про таку поширеність розглядуваного явища, що громадяни вважають за необхідне створити йому конституційну перепону.

Підсумовуючи розгляд особливостей руйнівного характеру розширеного відтворення корупції, слід зробити акцент на такі сторони проблеми. По-перше, сама можливість розширеного відтворення корупції органічно пов'язана із рівнем поширення корупційних дій. Це означає, що суспільство в разі активізації боротьби з корупцією може подолати тенденцію її розширеного відтворення. По-друге, руйнівний характер корупції при її розширеному відтворенні набуває всеосяжного характеру, що є відображенням всеосяжного характеру діяльності держави. По-третє, особлива небезпечність корупційних дій полягає в тому, що навіть в умовах розширеного відтворення корупції її руйнівний характер має латентну форму, руйнація відбувається у формі переродження функціонального призначення держави. По-четверте, оскільки корупція охоплює ті ланки, які повинні стояти на сторожі законності, її жертви не мають надії законним чином захистити свої права, то така неможливість, накопичуючись, провокує соціальне невдоволення і конфлікти. По-п'яте, основоположною умовою подолання розширеного відтворення корупції та її руйнівних наслідків є недопущення такого стану, коли органи влади втрачають здатність соціально ефективно боротися з нею і корупція перетворюється на самостійну соціальну силу. Єдиним шляхом вирішення цієї проблеми є неухильне і всеосяжне додержання законності і невідворотна відповідальність за її порушення будь-якої посадової особи незалежно від рангу.

Надійшла до редколегії 12.09.01

¹ Див.: *Ильин А.* Нужны ли референдумы? // *Время.* — 2000. — 9 июня.